

MODERN İRAK'IN OSMANLI KÖKENLERİ

EBUBEKİR CEYLAN

VakıfBank Kültür Yayınları: 0163
Tarih: 044

**MODERN İRAK'IN
OSMANLI KÖKENLERİ**
EBUBEKİR CEYLAN

Özgün adı
*The Ottoman Origins of Modern Iraq:
Political Reform, Modernization and
Development in the Nineteenth-Century
Middle East*

Türkçesi
Dr. Kenan Koçak

Proje Editörü
Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut

Kapak ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Kapak Görseli
**Photo Bezaz, 1913, Reşid Caddesinden
İmâm-ı Âzam Türbesinin Görünüşü**

Kitap Editörü
Cengiz Yolcu

Son Okuma
Dr. Elif Uzunağaç

VakıfBank Kültür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2022
© Ebubekir Ceylan, 2011

ISBN 978-625-7447-76-8

*Kitabın Türkçe yayın hakları VakıfBank
Kültür Yayınları'na aittir. Tanıtım
amacıyla, kaynak göstermek şartıyla
yapılacak sınırlı alıntılar dışında,
yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir elektronik veya mekanik araçla
çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve
mali hakları saklıdır.*

*This translation is published by arrangement
with Bloomsbury Publishing Plc.*

Baskı
Turkuvaz Haberleşme ve Yay. A. Ş.
Güzeltepe Mahallesi Mareşal Fevzi
Çakmak Caddesi B Blok No: 29/1/1
Eyüpsultan İstanbul
Telefon: 0212 354 3000
Sertifika No: 46403

1. Baskı: Ağustos 2022

MODERN IRAK'IN
OSMANLI
KÖKENLERİ

EBUBEKİR CEYLAN

TÜRKÇESİ
KENAN KOÇAK

EBUBEKİR CEYLAN

Ebubekir Ceylan 1974 yılında gurbetçi bir ailenin çocuğu olarak Almanya'da doğdu. Ortaöğretimini Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesinde tamamladı. 1997 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1998 yılında The University of Manchester'da Uluslararası İlişkiler alanında yüksek lisansını, 2006 yılında da Boğaziçi Üniversitesi'nde Tarih alanındaki doktorasını başarıyla tamamladı. 2016 yılında doçent unvanını aldıktan sonra İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümünde dersler verdi. Hali hazırda aynı üniversitede Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanı olarak görev yapmaktadır. Uzmanlık alanları Yakınçağ Tarihi, Son dönem Osmanlı Tarihi, Modern Ortadoğu Tarihi ve Osmanlı Arap vilayetlerini kapsamaktadır. *The Ottoman Origins of Modern Iraq* başlıklı bir kitabı, çevirileri ve çok sayıda makalesi bulunmaktadır. İngilizce, Almanca ve Arapça bilen Ceylan, evli ve 3 çocuk babasıdır.

KENAN KOÇAK

Kenan Koçak lisans eğitimini Ankara Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde tamamladı. Yüksek lisansını İngiltere'de Sussex Üniversitesi Modern ve Çağdaş Edebiyat, Kültür ve Düşünce Bölümü'nde yaptı. Doktora derecesini İskoçya Glasgow Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü'nden aldı. Halen Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskı İçin Önsöz	9
Giriş	17
Arap Vilayetlerinin Başkentlerini İncelemek	27
Merkezden Çevreye: Tanzimat Merkezileşmesi, Modernleşme ve Osmanlıcılık	36

1. BÖLÜM

Osmanlı Irak'ı: Coğrafya, Halk ve Tarih	51
Bağdat: Şarkın Taşrası mı?	57
Nüfus ve Bağdat Halkı	61
Bağdat'taki Memlükler	75

2. BÖLÜM

“Devleti Geri Getirmek”: Irak'ta Osmanlı Doğrudan Yönetiminin Yeniden Tahkimi	81
Musul'da Celililerin Sonu	86
Kuzey Irak'taki Kürt Emirliklerinin Düşüşü	89
Kutsal Şehirler: Kerbelâ ve Necef	97
Asâyiş ve Emniyet: Bağdat'ta Vilayet Güvenliği	99
Kur'a-i Şer'iyye'nin (Kurayla Zorunlu Askerlik) Uygulanması	103
Vilayet Ordusunun Kuvvetlendirilmesi	109

3. BÖLÜM

Bağdat'ta Osmanlı Vilayet Yönetimi	117
Vilayet Çevresinin Yöneticileri: Bağdat Valileri	121
Irak Tarihyazımında Midhat Paşa	130
Müşîr-Paşalar: Bağdat'ta Siyaset ve Askerî İlişkiler	144
Vilayet Bürokrasisi: Düşük Kademedeki Memurlar	152

4. BÖLÜM

Osmanlı Bağdat'ında Uygulanış Şekliyle Tanzimat	163
Osmanlı Irak'ında Vilayet Meclislerinin Kurulması	176
Bağdat'taki Şûra Meclisleri	177
Eyalet Meclisleri Reformu	180
1849 Eyalet Düzenlemeleri	187
Sancaklardaki Küçük Meclisler	191
Vilayet Nizamnâmesi'nin Bağdat'ta Uygulanması	194

5. BÖLÜM

Toprak ve Aşiretler	207
Aşiret Siyaseti: Havuç mu Sopa mı?	210
Bağdat'ta Toprak Sahipliği Modelleri ve Toprak Reformlarının Uygulanması	234
Aşiretler ve Yerel Yönetim Arasında: Osmanlı Irak'ındaki Arazi	239
Irak Tarımının Gerilemesinin Sebepleri	242
Arazinin Ortak Mülkiyeti	244
Bağdat'ta Statükonun Değişimi ve Arazi Kanunnâmesi'nin Uygulanması	247
Midhat Paşa ve Arazi Kanunnâmesi	255
Arazi Kanunnâmesi'nin Neticeleri	263

6. BÖLÜM

Kamu Hizmetleri (Umûr-ı Nâfi'a) ve Bağdat'ta Modernleşme	267
Valiler ve Vilayetin Modernleşmesi	269
Basra'yı Nehir Kıyısında Yeniden İnşa Etmek	273
Bağdat'ta Vilayet Belediyesinin Kuruluşu	275
Şehir Yaşamı ve Altyapının Gelişimi	277
Telgraf ve Demiryolu	284
Nehir Vapurları ve Deniz Ulaşımı	287

Ulaştırma ve Demiryolları	304
Eğitim	308
Matbaalar ve Vilayet Gazeteleri	321
Sonuç	329
Kaynakça	337
Dizin	359

TÜRKÇE BASKI İÇİN ÖNSÖZ

Elinizdeki kitabın hikâyesi Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamlanmış bir doktora tezinden başlar. 2006 yılında tamamladığım doktora tezim üzerinde birkaç yıl çalıştıktan ve bazı eklemesaltmalardan sonra İngilizce olarak 2011 yılında I. B. Tauris yayınlarından kitaplaşmıştı. Tezimin İngilizce yazılmış olması sebebiyle kitabın da öncelikle İngilizce çıkmasını önemsemiştim. Kitabın yayımlanmasından sonra aldığı uluslararası atıflar da beni haklı çıkarmıştı. Uluslararası akademik çevrelerde bilinirliğine rağmen kitabın uzun bir süre Türkçeye çevrilmemiş olması Türk okurun önemli bir kısmının kitaba ulaşamaması anlamına geliyordu. Bu nedenle farklı yayınevlerinden kitabın Türkçeye çevrilip basılması için teklif gelmiş olsa da çeviriyi benim yapmamı istemeleri sebebiyle uzun bir süre kitap beklemede kaldı.

Daha önce bir kitap çevirmiş birisi olarak çeviri yapmanın ne kadar sıkıcı olduğunu biliyordum. Bunun yanında çeviri yapmanın akademik hiçbir getiri sağlamaması da beni çeviri için ayıracağı zamanı başka akademik faaliyetlere ayırmaya itti. Uzun bir süreden sonra VakıfBank Kültür Yayınları kitabı Türkçeye kazandıramaya talip oldu. İşte elinizdeki bu kitap İngilizce baskı esas alınarak sonunda Türk okurunun karşısına çıkıyor.

Aslında bu kitabın hikâyesi ve biraz da benim akademik kariyerimin hikâyesi 1998 yılında Manchester Üniversitesi'nde yüksek lisansımı yaparken tez konumu belirlemeye çalıştığım

zaman başladı. Lisans eğitimini tarih alanında yapmış ve yüksek lisansına uluslararası ilişkiler alanında devam eden bir akademisyen aday olarak o zamanlar bu iki alanı birleştirip bu alanlardaki müktesebatımı kullanabileceğim bir tez konusu seçmek istiyordum. Boğaziçi Üniversitesi'nde lisans eğitimimi Tarih Bölümünde almış olsam da seçmeli derslerimin önemli bir kısmını Uluslararası İlişkiler Bölümünden almıştım. Bu nedenle tez konusunu 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Büyük Güçlerin Ortadoğu'daki rekabeti üzerine yazmak istiyordum. Bu niyetimi bölüm başkanı ile paylaştığımda tahmin etmediğim bir cevapla karşılaştım. Daha sonra tez danışmanım olacak Prof. Dr. Paul Cammack, Soğuk Savaşın sona erdiğini ifade ederek 1990 önce-sindeki bir konuyu Uluslararası İlişkiler Bölümünde çalışmanın pek uygun olmayacağını ima etmişti. Bunun üzerine yeni bir tez konusu arayışı içerisine girmiş ve nihayetinde 1990 yılındaki Kör-fez Savaşı ve bu savaşta Arap milliyetçiliğinin kullanımı üzerine bir tez yazmıştım.

1998 yazında yüksek lisans tezimi yazarken Irak üzerine epey bir literatür okumuştum. Doktora çalışması için Boğaziçi Üniversitesi'ne girdiğimde hocam Hakan Erdem'in yönlendir-mesiyle Midhat Paşa üzerine okumalar yapmış ve Midhat Pa-sa'nın Bağdat valiliğinin çalışılmadığını, hatta Tanzimat dönemi Osmanlı Irak'ı üzerine bir çalışma olmadığını görünce oldukça şaşırmıştım. O tarihlerde Osmanlı Irak'ı hakkındaki literatür pek kısıtlıydı. Stephen Hemsley Longrigg gibi aslında tarihçi ol-mayıp Irak'taki İngiliz birliklerinde askerlik yapmış ve akabinde İngiliz Manda İdaresi'nde çalışırken yazdığı ve Osmanlı kaynak-larına dayanmayan *Four Centuries of Modern Iraq*'ın uzun yıllar Osmanlı Irak'ı için en temel eserlerden birisi olması bu alandaki literatürün eksikliği anlamak için yeterlidir. Osmanlı Irak'ı hak-kındaki literatür önemli ölçüde Batılı seyyahların, arkeologların

ve diplomatların önyargılarıyla ve Oryantalist bakış açısıyla doludur. Bu nedenle, literatürdeki eksikliği gidermek için yoğun bir şekilde Osmanlı arşivlerine dayanan, ama aynı zamanda İngiliz arşivleri ve diğer ikincil kaynaklar da kullanılarak Osmanlı hâkimiyetindeki Irak'ın daha iyi anlaşılması hedeflendi.

Doktora tezimi bitirdiğim yıllarda Gökhan Çetinsaya'nın "Ottoman Administration of Iraq" başlıklı tezi henüz yeni kitaplaşmıştı. Çetinsaya, daha sonra Türkçeye *Irak'ta Osmanlı İdaresi* başlığıyla kazandırılan kitabında Abdülhamid dönemi Osmanlı Irak'ına yoğunlaşmaktaydı. Elimizdeki çalışma ise Abdülhamid dönemi öncesine, bir başka deyişle, Tanzimat dönemi Osmanlı Irak'ına odaklanıp bu yönüyle yapbozun eksik parçasını tamamlayarak literatürdeki eksikliği bir nebze olsun doldurmaya, katkıda bulunmaya çalışmıştır.

Elinizdeki kitap İngilizceden Türkçeye tercüme edilirken İngilizce metne sadık kalınmıştır. Metnin bütünlüğünün bozulmaması için gereksiz eklemelerden kaçınılmış, sadece bir iki yerde maddi hata denilebilecek yanlışlar düzeltilmiş ve metnin Türkçede daha iyi anlaşılmasını sağlayacak küçük müdahaleler yapılmıştır. İngilizce ve Türkçe baskı arasındaki 11 yıl içerisinde gerek Osmanlı Orta Doğusu gerekse Osmanlı Irak'ı hakkında önemli çalışmalar yapılmıştır. Literatüre eklenen bu yeni çalışmalar çeviri yapılırken metne dâhil edilmemiştir.

Bu çalışmanın konusu Osmanlı Irak'ında Memlûk valiler döneminin sona erdiği 1831 yılından yüzyılın son çeyreğine kadarki dönemde Bağdat vilayetinde yaşanan merkezîleşme ve modernleşmedir. II. Mahmud döneminin merkezîyetçi politikaları Bağdat'taki Memlûkler ve Musul'daki Celîliler gibi yarı-özerk âyan hanedanlarına sona vermiş ve Tanzimat reformlarının uygulanmasıyla modernleşme süreci de merkezîleşmeye paralel bir şekilde gelişmiştir. Osmanlı Irak'ındaki idarî meclislerin gelişimi,

Vilayet Nizamnâmesi'nin uygulanması, müşîr-vali ilişkileri, Irak vilayetleri arasındaki hiyerarşik ilişkiler başta olmak üzere Osmanlı eyalet/vilayet idaresindeki değişiklikler kitabın merkezindeki konulardan bazılarıdır. Bağdat "hıttâ-i Irakiyye'nin kürsîsi" olmakla birlikte Musul, Basra ve Şehrîzor gibi bölgelerin zaman zaman müstakil vilayet olduklarını zaman zaman da Bağdat vilayetinin bir parçası olduklarını görüyoruz. Bu şehirlerin vilayet olma süreçlerinde rol oynayan faktörler doktora tezimizde ayrıntılı bir şekilde açıklanmış olmasına rağmen, tezin İngilizce olarak kitaplaşma sürecinde kısaltılması nedeniyle bu kısım kitabın ne İngilizce ne de Türkçe baskısında yer almıştır. Ayrıca şu da belirtilmelidir ki 1864 Vilayet Nizamnâmesi'nin uygulanmasından önce taşra teşkilatı için "eyalet" tabirini kullanmak daha uygun olmakla birlikte kitabın ele aldığı dönemin 19. yüzyılın hem ilk yarısı hem de ikinci yarısını kapsaması sebebiyle ve kitaptaki dil birliğinin sağlanması amacıyla "vilayet" kavramı genel olarak tercih edilmiştir. Bununla birlikte Bağdat'taki eyalet meclislerinin kurulması ve vilayet sistemine geçiş süreci anlatılırken, doğal olarak "eyalet" kavramı kullanılmıştır.

Bağdat vilayetindeki toprak kullanım usulü, arazi statüsünün değiştirilmesi, tapu dağıtımı ve Osmanlı aşiret siyaseti kitabın merkezinde yer alan bir başka konudur. Aşiret yapısının en güçlü olduğu Arap topraklarının başında gelen Irak bölgesinde büyük aşiret konfederasyonlarının bulunması Tanzimat reformlarını uygulamak isteyen valiler için büyük bir engel oluşturmuştur. Toprak reformunun uygulanmasında olduğu gibi, güçlü aşiret yapıları zaman zaman reformların amaçlanan hedeflerinin aksi istikametinde sayılabilecek yan etkileri doğurmuştur. Bununla birlikte Osmanlı aşiret siyasetinin başarısız olduğu söylenemez. Bilakis, birçok aşiret iskân edilip yeni yerleşim merkezleri kurularak bir yandan Osmanlı hâkimiyet alanları aşiret alanları

aleyhine genişleyip Osmanlı Irak'ındaki kentleşmeye katkı sağ-larken diğer taraftan aşiret şeyhlerinin vilayet siyaset mekaniz-malarına entegre edildikleri de görülmektedir.

Kitabın başlığına ilişkin en somut örneklerin verildi-ği bölüm ise Bağdat vilayetindeki ulaşım, iletişim, okullaşma, matbaa-gazetecilik, kamu binalarının yapılması gibi yatırım ve hizmetlerin anlatıldığı bölümdür. Dicle ve Fırat nehirlerindeki seyrüseferlerin başlaması, gemi sayılarının artırılması, şehirlere-rası karayolları yapılması, atlı tramvay hizmetinin başlaması ve demiryolu projelerine girilmesi; nehirleri bağlayan yeni kanal-ların açılması, liman ve tersanelerin ıslahı; telgraf ağının vilaye-te teşmil edilmesi; kışla, köprü, okul ve hükümet konaklarının yapılması gibi hizmetler modern Irak Devleti'ne Osmanlı'nın en somut mirasları arasındadır. Bu yatırım ve hizmetler, bu coğraf-yada Osmanlı hâkimiyeti sona erdikten sonra da devam etmiş-tir ki bir kısmı hâlâ ayaktadır. Osmanlı'nın kurduğu okullarda eğitim alıp yetişenler, yukarıda saydığımız hizmetler ve binalar içerisinde Osmanlı havasını teneffüs ederek bu mirası bizzat tec-rübe edenler modern Irak Devleti'nin kuruluşunda çok önemli roller üstlenmişlerdir.

Kitabın Türkçe baskısından çok kısa bir süre önce Bağdat'ı tekrar ziyaret etme imkânım oldu. İlk defa 1989 yılında Irak'tan transit geçiş yaparken Musul, Kerbela ve Bağdat gibi şehirleri gör-me imkânım olmuştu. Daha sonra 2015 yılında bir sempozyum sebebiyle Bağdat'ta birkaç gün geçirmiş, ancak güvenlik sorun-ları sebebiyle şehri ve tarihî yerleri görme imkânım epey sınırlı olmuştu. Osmanlı mimari eserlerinin önemli bir kısmını ziyaret edememişim. Ancak Mayıs 2022'deki ziyaretim ise Bağdat'a ila-veten Kerkük, Erbil ve Musul'u da ziyaret etme imkânım oldu. Şu an için Irak'taki şehirler arasında en harap durumda olan maalesef Musul. Savaşın izleri hâlâ canlı. Savaştan zarar görme-

miş bina bulmak adeta imkânsız. Celîli ailesinden Sinan Celîli ile yaptığımız uzun görüşme akabinde Musul'da Osmanlı'dan kalan çarşı, han, cami ve mezarların nasıl tahrip edildiğini hem gezerek hem de dinleyerek müşahede ettim. Celîli valilerin mezarları bile DEAŞ tarafından tahrip edilmişti, ancak bazı camiler tahribattan kısmen kurtulabilmiş durumdaydı. Celîli valilerinin mezarlarının tahrip edilmesi hatta camilerdeki Davut yıldızına bile DEAŞ'ın tahammül edemeyip üçgenin bazı köşelerini kırarak kendilerince dönüştürmelerini görmek insanın içini acıtıyor.

Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nde Erbil'in son 10 yılda çok hızla geliştiğini ve Türk şirketlerinin bunda büyük paya sahip olduklarını rahatça söyleyebiliriz. Erbil'in hızla gelişmesine rağmen Kerkük –hâlâ Irak anayasasına göre statüsü belirsiz olması sebebiyle– Bağdat hükümeti ve bölgesel yönetim arasında bir güç mücadelesinin yaşandığı tampon bölge hükmünde. Bu nedenle de güvenlik ve asayiş sorunu olmasa da ciddi bir kalkınma gösterdiği de söylenemez.

Bağdat ise iyi yönetilemiyor olmanın ceremesi çekiyor gibi. Irak'ın etnik ve dini/mezhepsel çeşitliliğinin tarihi arka planına kitabımızda değindik. Bu çeşitliliğe bir de dış güçlerin müdahaleleri eklenince ciddi idarî zafiyetlerin oluşması kaçınılmaz. Bağdat'ta seçimler 10 Ekim 2021'de yapılmasına rağmen bu satırların yazıldığı tarih itibariyle hâlâ hükümet kurulabilmiş değil, cumhurbaşkanı seçilebilmiş değil. Bu ve bunun gibi sorunlar nedeniyle Bağdat'ta da göze çarpan bir imar faaliyeti maalesef yok. Bu ortamda Osmanlı'dan kalan tarihî eserlerin de bu istikrarsızlıktan nasibini aldığı söylenebilir. Osmanlı'nın Bağdat'taki siyasî ve askerî merkezi olan Dicle Nehri kenarındaki 6. Ordu'nun merkezi olan kışla binasının bir kısmının “Haşdi şabi şehitleri müzesi” olarak kullanılıyor olması başka bir yoruma hacet bırakmıyor. Bugün Irak'taki Osmanlı tarihî eserlerinin fiziken iyi durumda

olduğu söylenemez. Türkiye bazı türbe ve camileri restore etmiş olsa da kötü durumda olan pek çok tarihî eser bulunmaktadır. Kitabımızda yer alan görseller büyük oranda II. Abdülhamid'in Yıldız Albümleri'nden temin edilmiş olup, günümüzde harap vaziyette olan birçok tarihî eserin geçmişine ışık tutmaktadır. Umarız Bağdat'ta en yakın zamanda istikrar sağlanır ve bütün Irak coğrafyası tekrar mamur hale gelir.

Bu kitabın nüvesi olan çalışmamın yazım sürecinde desteklerini esirgemeyen ve akademik kariyerimde her zaman yanımda olan danışmanım Prof. Dr. Selim Deringil'e şükran borçluyum. "Çok önemli şeyler yazmışsın, ama kullandığın söylem çok mütevazı" diyerek beni cesaretlendiren ve akabinde kitabımın ismini koyan Prof. Dr. Selçuk Esenbel'e yürekten teşekkür ederim. Prof. Dr. Mehmet İpşirli ve Prof. Dr. Tufan Buzpınar akademik çalışmalarında beni her zaman desteklediler, kendilerine müteşekkirim.

Türkçeye çeviri ve baskı sürecinde emeği ve katkısı olan VakıfBank Kültür Yayınları editörleri de gönülden teşekkürü hak ediyorlar. Özellikle bazı arşiv belgelerinin dosya ve gömlek numaralarındaki hataları bildiren Cengiz Yolcu'ya teşekkür ederim. Editörler sayesinde bu kitap küçük maddi hatalardan arındırılmış bir şekilde sizlere ulaşıyor. Buna rağmen bir hata varsa bu tamamen bana aittir.

Doç. Dr. Ebubekir Ceylan
İstanbul, 11 Haziran 2022